

تاریخچه کتابخانه و کتابخانه در ایران

(۲۲)

رکن‌الدین همایون‌نرخ

- ۴۰۱ - کتابخانه معیر الممالک تهران: دوست محمدخان معیر الممالک که از صاحب‌ذوقان و هنردوستان دوران قاجار بود کتابخانه بزرگی از آثار نفیس و هنری فراهم آورد که تا این‌واخر مقدار قابل توجهی از آن درخاندان معیر باقی بود.
- ۴۰۲ - کتابخانه قاضی تبریز: خاندان قاضی از سادات جلیل‌القدر تبریزند که قضاوت و شیخ‌الاسلامی تبریز از زمان صفویه تا آغاز مشروطیت بخاندان ایشان محول بوده است. در زمان شاه سلطان حسین صفوی عثمانیها میرزا محمدعلی قاضی را که از آزادمردان ایران بود دستگیر و شهید کردند. نو‌شادروان آقا محمدتقی (متولد ۱۲۲۰ هـ) شاگرد وحید بهبهانی. آقای محمدعلی قاضی کتاب خاندان عبدالوهاب را در احوال این دودمان نوشته است و شرح کامل از چگونگی کتابخانه قاضی بدست می‌دهد.
- میرزا محمدباقر قاضی متوفی ۱۳۳۶ هـ کتابهای این کتابخانه را افزایش داد لیکن سیل مهیب سال ۱۳۵۳ هـ تبریز به آن کتابخانه صدمات و لطمات فراوان زد.
- هم اکنون این کتابخانه در تملک آقای میرزا محمدعلی قاضی است و بیش از هزار جلد کتاب مخطوط نفیس دارد.
- ۴۰۳ - کتابخانه خاندان قزوینی. اصفهان: خاندان قزوینی در اصفهان صاحب کتابخانه‌ای بسیار مهم و گرانقدر بودند. از جمله مجلدات تفسیرائمه که مشخصاتش در الذریعه آمده است. سردودمان خاندان قزوینی در اواخر قرن سیزدهم حاج ابراهیم قزوینی بوده است که شرح حالش در تاریخ اصفهان به تفصیل آمده است. پس از درگذشت او کتابخانه‌اش بفرزندش حاج محمدآقا قزوینی امام جماعت مسجد آقانور رسید که شرح حال او نیز در تذکره‌العلوم - رجال اصفهان آمده است.
- از بقایای این کتابخانه هم اکنون تعدادی نزد حاج آقا کمال‌الدین قزوینی موجود است.
- ۴۰۴ - کتابخانه مدرسه آستانه سیدجلال‌الدین اشرف. گیلان: شیخ حسین آستانه‌ای که از علمای بنام گیلان و ذمبی‌مسک بود مدرسه و کتابخانه‌ای در آستانه تأسیس کرد که هم اکنون نیز موجود است.
- ۴۰۵ - کتابخانه صدرالدین دزفولی: صدرالدین از اقطاب سلسله جلیله ذهبیه در دزفول بود شرح حال این عارف نامی در کتاب طرائق الحقایق آمده است. صدرالدین در دزفول خانقاهی ساخت و برای خانقاه کتابخانه قابل توجهی فراهم آورد. کتابهای این کتابخانه در سنوات اخیر متفرق شده است از جمله میتوان از نسخه مهجته البیضای ملامحسن فیض کاشانی که تهذیبی است از احیاءالعلوم غزالی یاد کرد که متعلق بآن کتابخانه بود و پس از اینکه در تملک آقای مرتضی مدرس چهاردهی درآمد آن را در هشت مجلد با تصحیح و اضافات بچاپ رسانیدند و اصل نسخه را نیز وقف کتابخانه مولی متقیان کردند.

۴۰۶ - کتابخانه سیدعیسی دزفولی : آقای سیدعیسی صافی که در دزفول کتابخانه و چاپخانه‌ای نیز دایر کرده‌اند کوشش و مجاهدتی مبذول داشته‌اند که کلیه آثار نویسندگان و دانشمندی که از دزفول برخاسته‌اند جمع‌آوری کنند و هم‌اکنون کتابخانه‌ای فراهم آورده‌اند که از این نظر قابل توجه و اکثر کتب آن نایاب و منحصر بفرد است .

۴۰۷ - کتابخانه شرف‌الدین شوشتری . شوستر : شرف‌الدین از علمای روشنفکر و مشهور خوزستان است کتابخانه شخصی ایشان در حدود سه هزار مجلد کتاب دارد که اکثر آن کتابهای خطی است . آقای شرف‌الدین صاحب تألیفاتی نیز هستند .

۴۰۸ - کتابخانه سلطان‌المحققین : سلطان‌المحققین مردی خطیب و سخنور بود و او را باید یکی از بانیان انقلاب مشروطیت دانست . نخست سلطان‌المتکلمین لقب داشت و بعدها از طرف آقا سید عبدالله بهبهانی به سلطان‌المحققین ملقب گشت . کتابخانه او از کتابخانه‌های نفیس تهران بود فرزندش شیخ محمدعلی ملک خالقی بسیاری از آنها را متفرق کرد و آنچه که باقیمانده وسیله نوآش مؤسس کتابخانه آقا محمد در تهران موجود است .

۴۰۹ - کتابخانه مدرسه آقا شیخ عبدالحسین . تهران : شیخ عبدالحسین تهرانی حائری از شاگردان بنام صاحب جواهر و مؤسس مدرسه آقا شیخ عبدالحسین در تهران است . کتابخانه نفیس را که حاوی بسیاری از کتب نادر بود وقف کتابخانه مدرسه کرد ولی کتابهای این کتابخانه متفرق شد و مقدار کمی از آن نزد آقا شیخ زین‌العابدین مازندرانی باقی است .

۴۱۰ - کتابخانه فیض مهدوی . کرمانشاه : حاج آقامهدی فیض کرمانشاهی از علما و اعیان کرمانشاه بود کتابخانه قابل توجهی فراهم آورد که پس از مرگش به آقایان جعفر و ضیاء کرمانشاهی منتقل شد و هم‌اکنون نیز این کتابخانه موجود است .

۴۱۱ - کتابخانه سیدعلی ابروانی - تبریز : سیدعلی ابروانی کتابخانه‌ای بزرگ فراهم آورد و پس از مرگش (۱۳۲۴ هـ) آنرا وقف طلاب علوم کرد و امروز با تولیت امیر عبدالحجه در تبریز مرجع استفانده طابعلمان است .

۴۱۲ - کتابخانه ملامحمد قزوینی . قزوین : حاج ملامحمدتقی قزوینی کتابخانه نفیسی در قزوین داشت و پس از اینکه در واقعه قره‌العین کشته شد کتابخانه‌اش نیز دستخوش تاراج قرار گرفت .

۴۱۳ - کتابخانه صدرالشریعه . رشت : صدرالشریعه از نوادگان سیدعبدالباقی حجة الاسلام رشتی و داماد کامران میرزا ، کتابخانه بزرگی در رشت فراهم آورد که در حدود صدوسی هزار جلد کتاب های خطی ، چاپی فارسی و عربی داشت ؛ در کتابخانه او نسخه‌های ارزنده‌ای وجود دارد از جمله کلمات مختومه مکتونه ملامحین فیض کاشانی است . هم‌اکنون این کتابخانه در تملک فرزند ایشان آقای مهندس مولی‌کارمند وزارت کشاورزی است .

۴۱۴ - کتابخانه شیخ جواد رشتی : شیخ جواد مجتهد رشتی از علمای بزرگ و بنام عصر ناصری بوده است نامش در یادداشتهای عباس میرزا آمده است . او از شاگردان شیخ مرتضی انصاری بوده است . کتابخانه‌ای در رشت فراهم آورد که بیش از دوهزار جلد آن مخطوط بود متأسفانه اولادش نتوانستند این کتابخانه را حفظ کنند و کتب آن متفرق گردید .

۴۱۵ - کتابخانه محقق خلخال . خلخال : محقق خلخالی از شاگردان میرزای جلوه بود . این مرد محقق و دانشمند یکی از بزرگترین کتابخانه‌هایی که جامع کتابهای عرفانی و فلسفی و کلامی فارسی و عربی بود در خلخال فراهم آورد و خوشبختانه این کتابخانه هم‌اکنون در دست بازماندگان آن دانشمند باقی است .

۴۱۶ - کتابخانه شیخ زین‌العابدین گلپایگانی - گلپایگان : حاج شیخ زین‌العابدین از

شاگردان مجاز شیخ مرتضی انصاری بود. کتابخانه معظمی در گلپایگان فراهم آورد. پس از مرگش ورثه او کتابها را در چند صندوق محبوس کردند و با کمال تأسف هنوز نیز این کتابها در صندوقهاست و معلوم نیست مورثانه با آن گنجینه ذخائر علمی چه کرده است عجب اینست که ورثه آن مرحوم نه حاضر بفروش آن کتابها هستند و نه میگذارند در دسترس اهل علم قرار گیرد.

۴۱۷ - کتابخانه حاج آقا محسن عراقی. اراثک: حاج آقا محسن اراکی از اجله دانشمندان و معارف اراک در اواخر دوران قاجار بود.

کتابخانه بسیار نفیسی در اراک فراهم آورد که چند سال قبل نزد اولاد او موجود بود و سپس متفرق گردید. از نسخه‌های کتابخانه او که به تملک نویسنده درآمده است. نسخه‌ایست از دیوان انوری مورخ ۶۶۸ ه. که باید آن را کهن‌ترین نسخه دیوان انوری در جهان دانست.

۴۱۸ - کتابخانه اسفرجانی. اسفرجان: حاج محمد مهدی مجتهد اسفرجانی از دانشمندان قرون اخیر بود و در اسفرجان گلپایگان (جزو دهستان کوکد) کتابخانه عظیمی فراهم آورد که در حدود پنج هزار جلد کتاب خطی و چاپی دارد. این مرد دانشمند زمان حیاتش وصیت کرد که کتابخانه تا صد سال دروقف اولاد ذکور باشد و پس از آن تقسیم گردد و اینک بنا بر وصیت آن مرحوم کتابخانه تحت سرپرستی آقای حاج میرزا ابوالقاسم محمدی فرزند ارشدش که امام جمعه گلپایگان است اداره میشود.

۴۱۹ - کتابخانه آیه الله آقا سید ابوالحسن اصفهانی: مرحوم آقا سید ابوالحسن اصفهانی مرجع تقلید شیعیان جهان بود. کتابخانه آن مرحوم جامع‌ترین کتابخانه‌های فقه جعفری بشمار می‌آید پس از رحلت آن بزرگوار بفرمان شاهنشاه آریامهر کتابها از فرزند ایشان حاج آقا حسین اصفهانی برای کتابخانه آستان قدس رضوی خریداری شد.

۴۲۰ - کتابخانه سید کاظم یزدی: یکی از کتابخانه‌های معتبر دوران اخیر کتابخانه آقا سید کاظم یزدی بود که به تملک آقا سید محمد یزدی فرزند آن مرحوم درآمد. کتابهای این کتابخانه از نفایس کتب عربی و فارسی و خطی بود. پس از اینکه کتابخانه بارت به آقا سید محمد باقر یزدی رسید. کتابهای آن متفرق شد از جمله کتب نفیس این کتابخانه میتوان از نسخه‌های خطی بخط خواجه نصیر توسی یاد کرد که در عصر بفروش رسیده است.

۴۲۱ - کتابخانه ممقانی: کتابخانه آقا شیخ محمد حسن ممقانی که از معارف رجال ایران است پس از مرگش به مرحوم شیخ عبدالله ممقانی صاحب کتاب رجال الشیعه انتقال یافت و هم اکنون این کتابخانه نفیس نزد آقای محیی الدین ممقانی موجود است.

۴۲۲ - کتابخانه شیخ زین العابدین مازندرانی: خوشبختانه کتابهای این کتابخانه محفوظ مانده و اینک در تملک آقای آیه الله زاده مازندرانی در تهران موجود است.

۴۲۳ - کتابخانه آقا شیخ جعفر شوشری. شوشتر: این کتابخانه قبلاً در بیخ شرف بود و سپس وسیله آقا شیخ جعفر به شوشتر منتقل گردید و اینک کتابهای آن بطور متفرق در خاندانش موجود است.

۴۲۴ - کتابخانه سید جوادی. قزوین: خاندان جلیل سید جوادی از دوران صفویه مرجع مراجعه و احترام قاطبه مردم قزوین بوده‌اند و بزرگ این خاندان در زمان صفویه کتابخانه‌ای ایجاد کرد و آن را وقف استفاده اولاد ذکور و طالب علمان قرارداد و خوشبختانه این کتابخانه در خاندان حاج سید جوادی موجود است.

۴۲۵ - کتابخانه مرحوم سردار کابلی. کرمانشاه: این مرد مترجم انجیل برناما بود. کتابخانه بسیار معظمی داشت که پس از مرگش آن را حراج کردند و اکنون در کتابخانه‌های خصوصی تهران کتابهای بسیاری از کتابخانه سردار کابلی موجود است.

۴۲۶ - کتابخانه محمد امین خنجی. تهران: محمد امین خنجی از بازرگانان دانشمند بود و کتابخانه‌ای از کتابهای مخطوط فراهم آورد که باید آن را در شمار کتابخانه‌های نفیس بحساب آورد پس از مرگ آن دانشمند این کتابخانه هم‌چنان در اختیار فرزندانش باقی است.

۴۲۷ - کتابخانه شیخ الاسلام زنجانی . زنجان : شیخ الاسلام زنجانی از معارف و علمای عالیمقام زنجان بود کتابخانه او نیز از نظر کتابهای نفیس خطی دارای ارزش و اعتبار خاصی بود . پس از مرگش این کتابخانه در اختیار آقای اکبرنیا کارمند بازنشسته وزارت آموزش و پرورش قرار گرفت .

۴۲۸ - کتابخانه مدرسه ابراهیمیه . کرمان : این مدرسه را مرحوم ابراهیم خان ظهیرالدوله بسال ۱۲۳۱ ه . در جنب مسجد و بازار خود ساخت و ملک الشعراى صبای کاشانی در طی قصیده‌ای تاریخ آن را سروده است . این قصیده را کتیبه کرده‌اند و در این قصیده میگوید :
این همایون مدرسه کا ز آفت عین ال کمال کاخ ادریس مدرس بر رخ ایوانش نیل
کتابخانه این مدرسه از کتابخانه‌های معتبر کرمان بود و تا اواخر قاجار مدرسه معمور بود و از موقوفات بسیاری که داشت اداره می‌شد .

۴۲۹ - کتابخانه امام جمعه کرمان : امام جمعه کرمان از معارف آن سامان بود و کتابخانه او را باید از کتابخانه های نفیس ایران بشمار آورد . این کتابخانه آثار مخطوط بسیار داشت و هم اکنون نیز این کتابخانه بجاست و آقای دکتر باستانی پاریزی فهرستی برای کتابهای این کتابخانه نوشته‌اند .

۴۳۰ - کتابخانه معصومیه کرمان : این مدرسه را معصوم بیگ بسال ۱۱۰۶ ه . در زمان سلطنت شاه سلیمان صفوی ساخت و کتیبه آن نیز شعر بر آنست . این مدرسه تا پایان دوران قاجار دایر بود و کتابهای این کتابخانه که نسخه های نفیس داشت متفرق شد .

۴۳۱ - کتابخانه مدرسه قلی بیگ . کرمان : این مدرسه را قلی بیگ بسال ۱۱۳۵ ه . در دوران سلطنت نادر شاه جنب مسجد جامع که از بناهای امیر محمد مظفر است ساخت .

۴۳۲ - کتابخانه مدرسه شهاب الملك کرمان : بانی این مدرسه امیر حاج حسین خان شهاب الملك کرمانی بود که بسال ۱۲۸۵ آنرا بنا نهاد و از مدرسه های معمور و مشهور کرمان بشمار میرفت .

۴۳۳ - کتابخانه شعاع الملك شیرازی . شیراز : شعاع الملك شیراز متخلص به شعاع از شعرا و دانشمندان اخیر بود و کتابخانه او یکی از کتابخانه های بسیار گرانبهادر قرن اخیر بشمار است شادروان علامه قزوینی از اهمیت و عظمت کتابخانه شعاع الملك یاد کرده است پس از درگذشتش کتابهای کتابخانه او را در سال ۱۳۳۰ ه . ش بفروش رسانیدند . نسخه های نفیسی از کتابخانه شعاع الملك نصیب کتابخانه این نویسنده شده است .

۴۳۴ - کتابخانه حکیم نجم اصفهانی . اصفهان : حکیم نجم اصفهانی متخلص به نجم از مشاهیر گویندگان دوران اخیر قاجار و از عارفان روشندل ایران بود کتابخانه بسیار نفیسی فراهم آورد که چون اولاد نکو نور نداشت متفرق گردید . حکیم نجم در حدود چهار و دو جلد اثر منظوم دارد که از جمله تفسیر قرآن است و شرح بر مثنوی مولوی . کلیه آثار منظوم حکیم نجم اصفهانی بخط مؤلف و منجم بر فردا جزو مجموعه کتابخانه این نویسنده محفوظ است . مجموعه آثار حکیم نجم اصفهانی شامل ده مجلد است که در کتابخانه حقیر موجود است .

۴۳۵ - کتابخانه محمد کریم خان . کرمان : حاج محمد کریم خان سرسلسله شیخیه کرمان ، کتابخانه بزرگی فراهم آورده بوده است و پس از ایشان این کتابخانه همچنان محفوظ ماند و هم اکنون در اختیار سرکار آقامیرزا ابوالقاسم کرمانی است . کتابهای مخطوط این کتابخانه نفیس و از نظر علمی و بخصوص ملل و نحل قابل توجه و استفاده است .

۴۳۶ - کتابخانه میرزا حسین نوری : حاج میرزا حسین نوری که از دانشمندان و علمای شهر قرون اخیر ایران و مؤلف مستدرک است کتابخانه‌ای ترتیب داد که کلیه کتب اخبار شیعیه پس از مجلسی را جمع آورد متأسفانه کتابهای این کتابخانه نفیس پس از درگذشت حاج میرزا حسین نوری متفرق گردید و تعداد قابل توجهی از آن را آقای علی بهزادی و کیل دادگستری فراهم آورده که به همت شادروان آیة الله بروجردی برای کتابخانه عمومی قم خریداری شد .

۴۳۷ - کتابخانه حشمت الدوله حمزه میرزا قاجار : حمزه میرزا بسیار اهل ذوق بود و کتابهاییکه برای کتابخانه او تهیه و استنساخ شده همه از نفایس است از جمله میتوان مجموعه‌های را یاد کرد که بخط احمد بن عبدالحسین اصفهانی خطاط شهیر دوره قاجار تهیه شده و اینک در کتابخانه آقای ادیب برومند محفوظ است .

۴۳۸ - کتابخانه مسعود میرزا قاجار : مسعود میرزا قاجار از جمله شاهزادگان دانشور دوران قاجار است و کتابخانه او از کتابخانه های قابل ذکر این دوران است .

۴۳۹ - کتابخانه سلطان العلماء : حاج آقا محمد کرمانشاهی آشوری که از مراجع تقلید عامه در زمان فتحعلیشاه قاجار بود این کتابخانه را تأسیس و وقف عام کرد و پس از او فرزندش نیز به تکمیل آن همت گماشت بعدها تولیت این کتابخانه با حاج آقا احمد بود و متأسفانه پس از درگذشت حاج آقا احمد کتابها متفرق گردید و اینک نزدیک به پانصد جلد از کتابهای این کتابخانه باقی است . اعظم کتابهای این کتابخانه بکتابخانه های خصوصی حاج محترم السلطنه اسفندیاری و شادروان امام جمعه خوئی و معتمدالملک پیرنیا فروخته شد . در سالهای اخیر خاندان امام جمعه خوئی (شادروان جمال امامی به نمایندگی خاندان خود کلیه کتابهای مخطوط امام جمعه خوئی را به کتابخانه مجلس شورای ملی اهدا کردند) .

۴۴۰ - کتابخانه شیخ الاسلام دزفولی . دزفول : در اواخر سلطنت دودمان صفویه شیخ علی نامی از علمای جبل عامل به بندر دزفول آمده ساکن گردید و پس از او فرزندش شیخ محمدباقر جبل عاملی از جانب شامسلیمان صفوی بمنصب شیخ الاسلامی نائل شد و پس از او پسرش محمد رضا شیخ الاسلام شد لیکن ترقی این دودمان در ایام شیخ فخرالدین است که کتابخانه پدر و جدش را تکمیل کرد و کتابهای مخطوط آن را به دوهزار مجلد رسانید و کلیه آنها را وقف عام کرد و سالیان دراز دانشمندان از کتابخانه شیخ الاسلام بهره مند می شدند . پس از درگذشت شیخ فخرالدین حاکم دزفول بنام میرزا زمان خان با این دودمان بنای بدسلوکی گذاشت و شیخ مهدی برادر شیخ فخرالدین به تهران عزیمت کرد و پس از تظلم به فتحعلیشاه با وساطت محمدعلی میرزا دولتشاه توانست حکومت دزفول را بنام خود بگیرد . این مرد در دزفول با مردم به خشونت رفتار میکرد و سرانجام سال ۱۲۲۰ هـ مقتول گردید و پس از این واقعه حکومت دزفول برعهده محمدعلی میرزا دولتشاه که در غرب حکومت میکرد قرار گرفت و دولتشاه بنام مالیات های عقب افتاده کلیه اموال خاندان شیخ الاسلام حتی کتابهای وقفی را تصاحب کرد . پس از مدتی بشفاعت مرحوم ملا احمد تراقی دولتشاه مقداری از کتابها را مسترد داشت ولی متأسفانه کتابهای نفیسی این کتابخانه همه وسیله افراد این دودمان متفرق گردید و اینک نزدیک به دویست جلد از آن کتابخانه عظیم بیشتر باقی نمانده است .

۴۴۱ - کتابخانه داعی . دزفول : یکی از کتابخانه های مشهور دزفول کتابخانه داعی بوده است داعی از آنجا که وضع مادی مناسب نداشته ولی به کتاب و دانش عشق میورزیده دامن همت بگمریسته و با مسافرت های متوالی به اصفهان و کرمان و نقاط دیگر کتابهای نفیسی فراهم آورده و با یکصد سال عمر توانست کتابخانه ای فراهم آورد که بیش از ده هزار جلد کتاب مخطوط داشته است .

پس از مرگش بیشتر کتابهای او نصیب میرزا یوسف مستوفی الممالک که از مریدانش بود گردید و مقداری نیز به تصرف خانلر میرزا احتشام الدوله و ابراهیم میرزا احتشام السلطنه درآمد سید صدرالدین کاشف دزفولی نیز تعدادی از آنها را برای کتابخانه اش خریداری کرد .

۴۴۳ - کتابخانه کاشف . دزفول : سید صدرالدین متخلص به کاشف از مشاهیر رجال قرن سیزدهم بوده است . او بعلوم اسلامی خاصه عرفان آشنائی و بصیرت داشت و به همین علت بیشتر آثارش چه نظم و چه نثر عرفانی است و کتابخانه اش نیز در حقیقت مجموعه ای از آثار عرفانی بود . کتابهای کتابخانه او را پنجهزار جلد نوشته اند . پس از مرگش قسمت اعظم کتابهایش بکتابخانه محمدشاه قاجار انتقال یافت .